

ПРОБЛЕМА СИСТЕМНОГО ОПИСУ ДІЕСЛІВНОГО ЗНАЧЕННЯ

У статті розкрито сутність системного підходу до семантичної класифікації лексики; визначено філософські засади створення типології дієслівних значень; виявлено основні труднощі однозначної семантичної класифікації.

Ключові слова: лексичне значення, дієслово, типологія, система, сема, предикат.

Українське мовознавство другої половини ХХ – початку ХХІ століть засвідчує чітку орієнтацію на системний аналіз, що полягає у виявленні різнотипних зв'язків і відношень між мовними одиницями і зведенні їх у єдину теоретичну картину. Однак попри те, що в галузі систематизації, класифікації й типології мовних одиниць різних рівнів зроблено важливі кроки й констатовано значні досягнення, проблема цілісного аналізу лексичних значень досі потребує свого вирішення, що зумовлює її **актуальність**. На відміну від фонетики і граматики, описати лексичний склад мови, який нараховує сотні тисяч слів, набагато важче. Стосовно лексики з її постійною змінністю, рухливістю поняття системи може навіть видаватися таким, що суперечить її природі. Однією з визначальних ознак лексичного рівня мови є те, що його основна одиниця – слово – багатомірна, а її значущість у системі мови (місце, ступінь стійкості і вживаності, смислова і словотвірна активність) визначається не тільки мовними, а й екстралінгвальними чинниками.

У питанні систематизації лексичних значень лінгвістична наука відштовхується передусім від таких онтологічних категорій, як 'буття', 'простір', 'час', 'рух', 'якість', 'кількість', 'відношення'. Ці категорії сприяють усвідомленню семантики того чи іншого слова, його ролі в процесі пізнання, підведенню того чи іншого значення під загальніше родове поняття, оскільки пошук варіанта системи категорій пізнання відбувається паралельно з багатомірною класифікацією лексичного матеріалу, з прагненням досягти хоча б приблизного його всеохоплення.

Детальніше встановлення різновидів відношень між значеннями відбувається за рахунок осягнення тих конкретних видів зв'язків та відношень реального світу, які узагальнені певною філософською категорією. Ця конкретизація змісту філософських категорій є необхідною як логічна основа, як "змістовий каркас" для встановлення різних видів відношень між значеннями. Проблема конкретизації змісту категорій ускладнюється ще й тим, що сфери буття є багатомірними і багатосистемними. Зміст категорій пізнання сфер буття розкривається в спеціальних філософських працях, філософських, логічних, енциклопедичних словниках. На основі складових частин моделей загальної концептуальної схеми з'являється можливість побудови ідеографічної (змістової) парадигми чи ієрархії певним чином підпорядкованих одна іншій груп значень слів: класів, підкласів, полів, субполів, мікрополів, тематичних і лексико-семантичних груп, синонімічних рядів і антиномічних протиставлень.

Основним способом систематизації лексики в сучасному мовознавстві є виділення *лексико-семантичних груп*, які представляють клас слів, що мають однакову частиномовну приналежність, загальний спільним інтегральний компонент (інтегральну сему) та типові диференційні компоненти, а також характеризуються подібністю сполучуваності і функціональною еквівалентністю [4, 18]. Виділені об'єднання значень слів у своїй сукупності утворюють ідеографічну (предметно-логічну) парадигму. Її переваги полягають у тому, що, по-перше, виділення усіх об'єднань слів проводиться на спільній основі – способі вираження категорій пізнання і їхнього змісту, по-друге, в цій парадигмі є своєрідна "точка відліку" – вказівка на те, якими є відношення між значеннями, в усій їхній складності, протилежності, різнорідності.

Однак не всі ділянки лексичного рівня мови однаково піддаються класифікації на лексико-семантичні групи. У переважній більшості випадків цей процес потребує виявлення суті значення та усвідомлення ієрархії сем, розуміння того поняття чи того фрагмента дійсності, до яких належить певна група значень. Особливістю і водночас складністю семантичної систематизації є те, що чітких меж між окремими групами слів не існує. Специфікою деяких значень є те, що вони перебувають на межі груп, класів, виражаючи різні ступені людського пізнання, різні градації у вираженні явищ об'єктивної дійсності. Тому змістова структура цих слів включає диференційні ознаки кількох сусідніх груп, полів, класів. Сказане найбільшою мірою стосується дієслівних значень, адже лексико-семантичні групи дієслівної лексики є набагато складнішими за принципами та засадами внутрішньої класифікації, аніж інші морфологічні класи слів.

Складність у визначенні й кваліфікації дієслівного значення зумовлена передусім його інтегральним характером. Якщо лексичне значення імен переважно базується на логіко-

граматичній категорії „субстанція”, то в значенні дієслівних лексем відображаються дії, стани, процеси, відношення, що підпадають під значно об’ємнішу логічну категорію „ознака”. Семантика дієслівного слова – не елементарна, а комплексна в тому значенні, що вона відображає не закінчене, повне поняття про клас предметів, як у предметних імен, а мінімальні дискретні „шматочки дійсності”, що наближаються до елементарних ситуацій і подій.

Особливий характер та своєрідність дієслів найвиразніше виявляється у складності, багатокомпонентності та високому ступені ієрархічності їхньої семної структури. Крім того, для дієслова значущою є синтаксична зумовленість окремих аспектів його значення, бо воно обов’язково включає до своєї семантики не тільки парадигматичні, а й синтагматичні компоненти.

У процесі семантичної класифікації дієслів особливої ваги набувають ті елементи розгорнутих визначень, які називають “ідентифікаторами”. *Словниковий ідентифікатор* – це головний елемент розгорнутого визначення, який маніфестує найзагальніші (родові) ознаки лексеми [3, 6]. У ролі ідентифікаторів, як правило, виступають дієслова з найзагальнішим значенням. За подібністю ідентифікаторів слова можна об’єднати в групи, проте складність полягає в тому, що для виділення повних і об’ємних груп дієслівної лексики можуть бути використані не всі ідентифікатори, адже їх визначають за допомогою ще загальніших за значенням дієслів, а ті, у свою чергу, за допомогою ще узагальненіших. Створення глобальної семантичної класифікації дієслів може бути вирішене за допомогою методу ідентифікації лише тоді, коли буде репрезентовано закінчений перелік базових ідентифікаторів, з якими можуть бути співвіднесені всі дієслова.

Найчастіше вирішальним при виділенні складу певної семантичної групи дієслів є змістовий критерій, згідно з яким до однієї групи включають дієслова за наявністю в їхньому змісті категорійної ознаки, інтуїтивно усвідомленої дослідником і підкріпленої даними словників, які відображають “колективну інтуїцію” лексикографів. А. Мустайокі стверджує, що спосіб такої класифікації є “доволі примітивним”, однак попри простоту такого підходу його використання завжди актуальне тому, що саме наявність стійких і поширених інтуїтивних питань, на які відповідають ті чи інші дієслова, свідчить про значущість і велику питому вагу виділених на цій основі типів предикатів [5, 179]. Загалом можна виділити 10 типів питань, на які відповідають дієслівні лексеми і таким чином визначити їхні основні семантичні класи: що робить X? (дія, діяльність); що (там) відбувається? (процес); що відбулося? (подія, вчинок); як X відноситься до Y? (відношення); що має X? (володіння, наявність); де перебуває X? (локація); що існує? (буття, існування); у якому стані перебуває X? (стан); який X? (характеристика); хто такий / що таке X? (ідентифікація) [5, 179-180].

Найадекватнішим класифікаційним критерієм для дієслівної лексики, на нашу думку, є визначення набору типових для цього класу слів ознак. На думку більшості вчених, найвиразнішою характерною особливістю, якою дієслово протиставлене іншим морфологічним класам слів, є його процесуальність, динамічність. Однак у питанні визначення загальнокатегорійної дієслівної семи є й інші погляди. Так, Т. Булигіна вбачає відмінність між дієслівними і недієслівними предикатами не в динамічності / статичності ознаки, яку вони позначають, а в характері часової актуалізації: недієслівний предикат позначає постійну ознаку, яка не змінюється з плином часу, а дієслівний – ознаку змінну, плинну, яка наявна лише у певний конкретний часовий проміжок. Адже, справді, значення таких дієслів, як *стояти, сидіти, висіти, лежати* тощо, суперечить принципу процесуальної кваліфікації їхньої загальнодієслівної семантики [6, 42].

Своєрідність дієслівної семантики полягає також у тому, що значення дієслова, окрім власне процесуальної ознаки, найчастіше містить у своїй структурі певну кількість субстанційних сем (суб’єктної, об’єктної, інструментальної та ін.), бо включає до свого значення узагальнене уявлення про типову мікроситуацію, яку описують за допомогою дієслова і його відповідних зв’язків та відношень. Найзначущі компоненти типової мікроситуації, своєрідно “впаяні” до семантики дієслова, набувають свого конкретного прочитання у типовому мікроконтексті. У цьому аспекті варто відзначити загальновідомий таксономічний опис дієслів за характером синтаксичних зв’язків предиката та актантів і сирконстантів, здійснений Л. Теньєром [8], за типами логічних зв’язків предикатів з предикатними іменами у різних типах речень У. Чейфа [9], за функцією предикатних слів, що визначають зміст речення Н.Арутюнової [1]. Відомою також є класифікація дієслів Г. Сильницького, побудована з урахуванням лексичних і синтаксичних параметрів. Дослідник виділяє три основних класи дієслів: клас “дій”, який діагностований наявністю прямого додатка, клас “дій”, який виявляється за сполучуваністю дієслова з динамічною обставиною місця, і клас “процесів”, у яких відсутні названі ознаки [7]. Сучасні спроби типології дієслівної лексики базовані, поряд із загальнокатегорійним поділом, на врахуванні таких ознак, як активність / пасивність, статичність / динамічність, суб’єктна / об’єктна орієнтованість тощо (Д. Грубор, Ф. Данеш, Т. Алісова, Г. Уфімцева, Т. Булигіна та ін.).

Загалом можна стверджувати що системний опис дієслівного значення, класифікація й типологія дієслівної лексики мусить мати в основі комплексний підхід (тобто такий, що передбачає максимально оптимальне врахування усіх згадуваних критеріїв). Цей підхід полягає у визначенні основних засад, що формують як змістовні, так і методичні поняття і прийоми опису знакового значення конкретних дієслівних лексем:

1) урахування й розмежування універсальних та ідіоетнічних характеристик дієслівної лексики;

2) детальний опис дієслівного слова як номінативної і структурної одиниці мовної системи (номінативна значущість), з одного боку, і як предикативного члена речення в актуальному мовленні (функціональна значущість), з другого;

3) визначення семного складу дієслівних слів у їхньому прямому номінативному;

4) опис обсягу й характеру предметних імен, які доповнюють конкретний зміст дієслівних лексем і впливають або не впливають на їхнє лексичне значення останніх.

Опис і систематизація дієслівних значень на визначених засадах може оптимізувати роботу дослідника й полегшити класифікаційні спроби та типологічні пошуки. Проте варто враховувати також і проблему, яка полягає в характері реалізації семантики дієслів на абстрактному рівні і в реальному синтаксичному вживанні. Адже попри те, що дієслівні одиниці найчастіше є предикатами – основними конструктивними центрами речень, у ролі яких найповніше реалізують свою семантику і дистрибутивні ознаки синтагматичного характеру, вони можуть чітко не вписуватися в традиційну класифікацію. До таких одиниць належать передусім дієслова, що позначають: каузацію (*викликати, допомагати, перешкоджати*), фазовість (*починати, продовжувати, закінчувати*), модальність (*хотіти, бажати, вирішувати*), авторизацію (*знати, думати, сумніватися*), мовленнєві функції (*повідомляти, питати, радити*). Слід зважати і на те, що дієслова, які входять до складу аналітичних виразів (*траплятися, здійснювати, вживати*), можуть не мати прямих відповідників на семантичному рівні в результаті інкорпорації.

Список використаних джерел

1. Арутюнова Н.Д. Предложение и его смысл : логико-семантические проблемы / Нина Давидовна Арутюнова. – [6-е изд.]. – М. : URSS, 2009. – 382 с..
2. Кильдибекова Т.А. Глаголы действия в современном русском языке : Опыт функционально-семант. анализа : [монография] / Танзиля Асхатовна Кильдибекова. Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1985. – 160 с.
3. Классы слов и их взаимодействие : [сборник науч. статей]. – Свердловск: Изд-во Свердловского ун-та, 1979. – 166 с.
4. Леута О.І. Структура і семантика дієслівних речень в українській літературній мові: [монографія]/ Олександр Іванович Леута. – К. : Такі справи, 2008. – 208с.
5. Мустайоки А. Теория функционального синтаксиса : От семантических структур к языковым средствам : [монография] / Арто Мустайоки. – М. : Языки славянской культуры, 2006. – 512 с.
6. Семантические типы предикатов / [Т.В. Бульгина, О.Н. Селиверстова, Н.А. Ишевская и др.; отв. ред. О.Н. Селиверстова]. – М. : Наука, 1982. – 365 с.
7. Сильницкий Г.Г. Семантические классы глаголов в английском языке : [учебное пособие к спецкурсу] / Георгий Георгиевич Сильницкий. – Смоленск : СГПИ , 1986. – 112 с.
8. Теньер Л. Основы структурного синтаксиса / Люсьен Теньер ; [пер. с франц. ; общ. ред. В.Г. Гак]. – М. : Прогресс, 1988. – 656 с.
9. Чейф У. Значение и структура языка : [монография] / Уоллес Чейф ; [пер. с англ. ; послесл. С.Д. Кацнельсон]. – [2-е изд.] – М. : Едиториал УРСС, 2003. – 426 с.

Summary. The essence of systematical approach is exposed to classification of vocabulary; is defined philosophical principles of typology of verbal meanings; is found out basic difficulties of synonymous semantic classification in the article.

Key words: lexical meaning, verb, typology, system, sema, predicate.